

[18,600]

VENERABILI VIRO DOMI-
NO ERASMO ROTERDA-
MO, MARTINVS LV-
THER, GRATIAM
ET PACEM IN
CHRISTO.

Preface (177,1–180,15)

5

QVOD TARDIVS¹ DIATRIBAE² tuae de libero arbitrio respondeo, Venerabilis Erasme, praeter spem omnium, preterq(ue) morem meum accidit, qui hactenus eiusmodi occasiones scribendi, non solum libenter apprehendisse, sed ultiro etiam quaesiisse uisus sum. Mirabitur forte quispiam nouam illam (et) insolitam, uel patientiam, uel formidinem Lutheri, quem nec tot iactatae uoces (et) literae aduersariorum excitarunt, Erasmo ^{***} uictoriam congratulantes, et Io^{**} pean³ cantantes, Scilicet Maccabaeus⁴ ille et peruicacissimus assertor, inuenit tandem dignum antagonistam, contra quem hiscere non audet? Verum illos non modo non accuso, sed ipsem tibi palmam concedo, qualem nulli antea concessi, | non solum, quod uiribus eloquentiae (et) ingenio me longissime superas⁵ (qualem nos omnes merito tibi concedimus, quanto magis ego barbarus in barbarie⁶ semper uersatus,) sed quod et spiritum meum (et) impetum remoratus es, (et) languidum ante pugnam reddidisti, | idq(ue) duabus rationibus, Primum arte, quod mirabiliter scilicet et perpetua modestia causam hanc agis, qua mihi ^{***} obstitisti, ne possem in te accendi, | Deinde fortuna uel casu uel fato, quod in tanta re nihil dicis quod [601] non dictum sit prius, | atq(ue) adeo minus dicis (et) plus tribuis libero arbitrio quam hactenus sophistae⁸ dixerunt (et) tribuerunt <de quo latius dicam infra> ut etiam superuacaneum uideretur respondere istis argumentis tuis,

* the will's ability to decide, choice
** io paean -

10 hail, o Apollo
*** pervicax - persistent, stubborn

**** to gape, to open the mouth

15

* to keep back, to hinder

20 ** faint, weak
*** obsistere - to place oneself in the way

¹ Luther nahm seine Erwiderung wegen anderer dringender Arbeiten erst ein Jahr nach dem Erscheinen der Schrift des Erasmus in Angriff, s. o. die Einleitung.

² S. zum Titel der Schrift o. die Einleitung.

³ Ovid: Ars amatoria 2,1: „Dicte ,io Paen!“ et ,io‘ bis dicte Paen!“ S. auch Erasmus: Adagia 2,4,28; Leiden 2,531f. – WA 4,621,24.

⁴ Judas Makkabäus und seine vier Brüder haben 166–134 v. Chr. in wechselvollen Kämpfen mit dem östlichen, von den Seleukiden geführten Nachfolgereich Alexanders des Großen, den Tempel von Jerusalem von Fremdherrschaft freigekämpft; so wurde aus ihnen, deren Name mit „der Hammer“ übersetzt wurde, der Typ des Glaubenskämpfers schlechthin.

⁵ Cf 3,95 App. zu 1: „non solum, quod – superas sollte wohl erst nach uersatus . . . stehen.“

⁶ Die Wittenberger Universität, erst 1502 gegründet, lag am Ostrand des alten Reiches und damit „im Barbarenland“. H. Junghans: Wittenberg als Lutherstadt, Berlin²1982.

⁷ Terenz: Eunuchus, Prologus 41: „Nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius.“ – WA 42,366,18.

⁸ S. hierzu u. im „Ein Sendbrief D. Martin Luthers. Vom Dolmetsehen und Fürbitte der Heiligen“ Anm. 69.

* to trample down,
 to crush
 ** to be dirty, to
 seem shabby
 *** vilescere - to 5
 become worthless,
 to seem worthless
 **** compati - to feel
 pity, to have sympathy
 + dirt, shabbiness
 ++ to consider 10
 unworthy
 +++; refuse, sweepings
 +++; dung, ordure
 # disguise, deceit
 ## allurement,
 attraction 15
 ### to conceive,
 to determine
 ##### mederi + dat. -
 to heal
 * beach
 ** to plough
 *** sand
 **** large jar
 ***** pertundere - to
 perforate
 + reed, cane

antea a me quoq(ue) toties confutatis⁹, Lconculeatis uero (et) prorsus protritis,
 per Philippi Melanchthonis de locis Theologicis¹⁰ inuictum libellum, meo iudicio, non solum immortalitate, sed canone quoq(ue) Ecclesiastico dignum, cui tuus libellus comparatus, ita mihi sorduit ac uiluit, ut tibi uehementer compaterer, (qui pulcherrimam tuam (et) ingeniosam dictionem in istis sordibus pollueres,) ac materiae indignissimae indignarer, quae tam praeciosis eloquentiae ornamentis ueheretur, tanquam si quisquiliae uel stercora aureis argenteisq(ue) uasis portarentur, Id quod tu ipse quoq(ue) persensisse uideris, qui tam difficilis fuisti ad hoc ^{id} _(see below) scriptio nis munus obeundum, nempe quod conscientia tua te monuit, ^{fore} (ut quantislibet eloquentiae uiribus rem tentares,) non posse tamen mihi sūcum¹¹ fieri, ^{posset (?)} _{that not} quin feces ipsas, semotis uerborum lenocinijs¹² perspicarem, qui et si sermone sum imperitus, rerum tamen scientia non sum imperitus¹³ gratia Dei, Sic enim cum Paulo audeo mihi arrogare et tibi cum fiducia derogare scientiam, licet eloquentiam (et) ingenium tibi arroge(m) ac mihi derogem libens ac debens. Proinde sic cogitau, Si qui sunt, qui nostra tantis scripturis munita, no(n) altius imbiberunt nec fortius tenent, quam ut istis leuibus (et) nihili argumentis Erasmi, quamuis ornatissimis, mouentur, digni non sunt, quibus mea responsione medeatur, Nihil enim talibus satis dici aut scribi posset uel multis milibus librorum etiam milies repetitis, simili enim opera littus araris (et) arenae semina mandaris¹⁴, aut dolium pertusum aqua repleueris.¹⁵ Illis enim, qui spiritum magistrum in nostris libellis hauserunt, satis abunde a nobis ministratum est, tuaq(ue) facile contemnunt, qui uero sine spiritu legunt, nihil mirum, si quoquis uento, uelut arundo,¹⁶ agitentur, quibus nec Deus satis dixerit, etiam si omnes creaturae in linguis uerterentur.¹⁷ Vnde illos relinquere, pene consilium fuisset, libello tuo offensos, cum ijs, qui gloriantur (et) triumphos tibi decernunt. Itaq(ue) nec multitudine negociorum, nec rei difficultate, nec magnitudine eloquentiae tuae, nec timore tui, sed mero tedio, indignatione (et) contemptu,¹⁸ seu ut dicam iudicio meo de tua diatribe, impeditus est mihi impetus respondendi, ut illud interim taceam, quod tui perpetuo similis, satis pertinaciter obseruas, ne non ubiq(ue) lubricus (et) flexiloquus

⁹ Vgl. hierzu die ‚Disputatio Heidelbergae habita‘, (1518), Thesen 13f.; WA 1,359 = StA 1,205, die ‚Assertio omnium articulorum . . .‘ (1520), WA 7,142,23–149,7 und ‚Grund und Ursach aller Artikel D. M. Luthers, so durch römische Bulle unrechtmäßig verdammt sind‘ (1521), WA 7,444,31/445,31–450,7/451,7 = StA 2,398,17–400,36.

¹⁰ Philipp Melanchthon: ‚Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae‘, 1521, CR 21,81–228 = Melanchthons Werke in Auswahl, hg. v. R. Stupperich, 21, Gütersloh 1952, (1)3–163.

¹¹ vortäuschende Schminke.

¹² Verlockungen.

¹³ 2. Kor. 11,6.

¹⁴ Ovid: Heroides 5,115: „. . . quid harenac semina mandas“? Ders.: Ex ponto 4,2,16: „Sed siccum sterili vomere littus aras“; Erasmus: Adagia 1,4,60; Leiden 2,171: „Cribro aquam haurire“; ders. ib. 1,4,52; Leiden 2,170: „Harenac mandas semina.“ Weitere Nachweise bei Otto 159,4; Häussler 57; 169f. – Vgl. WA 401,617,15; 43,474,29f.

¹⁵ Plautus: Pseudolus 369: „In percutsum ingerimus dicta dolium.“

¹⁶ Vgl. Matth. 11,7.

¹⁷ Vgl. Luk. 19,40.

¹⁸ Vgl. hierzu Luther an Spalatin, 1. Nov. 1524, WABr 3,368,29–31.

178:9-10 (‘fore, ut quantislibet . . .’): The printed text reads the verb form “posse” in the next line and not “posset”, meaning that the subjunction “ut” must be linked to “tentaret” and “posse” belongs to an Acl triggered by “fore”. This is possible in terms of language and content, but it would be better to read “posset” instead, connect this verb with “ut”, and understand “quantislibet” not as an adverb but as the introduction to an indirect question. This reading has been used in most translations.

sis, ac Vlysse cautior, inter scyllam (et) Charybdim¹⁹ tibi uideris nauigare, | dum nihil uis assertum, rursus tamen assertor uideri, | cum quo [602] genere hominum, quid, rogo, potest conferri aut componi, nisi quis Prothei²⁰ capiendi peritus fuit? ²¹ In qua re quid possim, (et) quid ea tibi profuerit, postea ostendam coope-
rante Christo.

Vt igitur nunc respondeam, non est prorsus nulla causa, | Vrgent fideles in Christo fratres, expectationem omnium mihi obijcientes, quod Erasmi autoritas contem-
nenda non sit, (et) Christiane doctrinae ueritas periclitetur in multorum cordi-
fuisse, esseq(ue) mihi a carnis meae prudentia uel malitia illusum, ut non satis
memor essem officij mei, quo debitor sum sapientibus (et) insipientibus,²³ praec-
sertim cum ad id uocer, tot fratrū(m) praecibus, | Quamuis (e)n(im) res nostra talis
foris, etiam desyderet spiritum Dei, qui incrementum det (et) uiuus uiua doceat
intus <quae cogitatio mihi imposuit> | tamen cum liber sit ille spiritus, ac spiret,
non ubi nos uolumus, sed ubi ipse uult,²⁵ seruanda fuerat regula illa Pauli, Insta-
oportune, importune,²⁶ Non enim scimus, qua hora dominus uenturus sit.²⁷ Esto,
sint, qui magistrum spiritum hactenus in meis literis nondum senserunt, (et) per
Diatriben illam sint prostrati, forte nondum uenerat hora eorum,²⁸ | Et quis scit, si
Deus etiam te uisitare dignabitur Optime Erasme, per me miserum (et) fragile
vasculum²⁹ suum, ut foelici hora <quod ex corde rogo patrem misericordiarum
per Christum dominum nostrum> hoc libello ad te ueniam, (et) charissimum fra-

* to play upon, to
mock, to do mischief
to
** to wet, to water
*** to stand in, to
urge, to insist

¹⁹ Erasmus: Adagia 1,5,4; Leiden 2,183f.: „Evitata Charybdi in Scyllam incidi.“ – WA 2,660,16; 3,380,10; 5,592,35; 13,142,21; 18,611,22f.; 613,10f.; 770,20f.; 31II,256,4; 40II,347,16; 439,33; WATR 5,346,27; 622,19; vgl. 51,724f. Erklärung zu Nr. 478. Weitere Nachweise s. Otto 82.

²⁰ Ovid: Metamorphoses 8,730f.; Horaz: Saturae 2,3,71; Ders.: Epistulæ 1,1,90; „Quoteneam voltus mutantem Protea nodo?“; Erasmus: Adagia 2,2,74; Leiden 2,473f.: „Proteo mutabilior. Vertumno inconstantior.“ Weitere Nachweise s. Otto 289; Häüssler 21; 78; 115; 204; 243. S. auch Horaz: Saturae 2,7,14; „Vertumnis quotquot sunt natus iniquis“. – WA 2,227,24; 394,18; 426,9; 6,188,25; 600,4; 7,714,23; 18,604,19; 648,18; 667,14; 668,14f.; 700,18; 701,1; 702,30; 741,33; 25,257,19; 38,501,22 = 60,90 zu 501,22; 562,28; 40III,18,16.

²¹ Wahrscheinlich sofort nach der Fertigstellung von „De servo arbitrio“ durch Luther hat Justus Jonas Mitte November 1525 mit seiner Übersetzung begonnen. Sie erschien zu Beginn des Jahres 1526 (s. o. die Einleitung) und zeigt, „... wie Jonas mit großem Geschick und außerordentlicher Liebe zur Sache sich da geholfen hat, dem schlüchten deutschen Leser durch volkstümliche Sprache und Herbeziehung von Sprichwörtern den Gegenstand nahezubringen“ (WA 18,583 Anm. 3). Jonas übersetzt z. B. hier: „Denn ain solcher man ist wie der Poeten vngewisse Protheus der ainem vnnder den henden anders ward, den man nyergent kan gewiß haben man binde vnd knüppfe jn denn mitt sondern künsten.“ Weitere Teile der Übersetzung finden sich im App. der WA.

²² So z. B. die Straßburger Prediger an Luther, 23. Nov. 1524, WABr 3,386f. 207-224.

²³ Röm. 1,14.

²⁴ 1. Kor. 3,7.

²⁵ Vgl. Joh. 3,8.

²⁶ 2. Tim. 4,2.

²⁷ Matth. 24,42.

²⁸ Vgl. Joh. 2,4.

²⁹ Vgl. 2. Kor. 4,7.

* to gain
 ** This "quod" refers back to "mendacium" and starts a relative clause.

trem lucrifaciam.³⁰ Nam (et) si male tu sentis (et) scribis de libero arbitrio, tamen a me tibi non paruae debentur gratiae, quod mihi meam sententiam reddidisti longe firmorem, cum uiderem causam liberi arbitrij a tali tantoq(ue) ingenio, summis uiribus agi, (et) adeo nihil peragi, ut peius habeat quam antea. Quod euidens est argumentum, Liberum arbitrium esse merum mendacium, quod (exemplo mulieris illius Euangelicae),³¹ quo plus a medicis curatur eo peius habet. Cumulata igitur reddetur tibi a me gratia, si per me certior fias, sicut ego per te firmior, Verum utrung(ue) donum est spiritus, non opus officij nostri. Quare orandus est Deus, ut mihi os, tibi uero (et) omnibus cor aperiat, sitq(ue) ipse magister coram in medio nostri, qui in nobis loquatur (et) audiat. A te uero, Mi Erasme, sinas hoc me impetrare, ut sicut ego tuam fero in his rebus ignorantiam, ita tu uicissim, feras meam infantiam. Non uni dat cuncta Deus, Nec omnia possumus omnes,³² seu ut Paulus ait, Distributiones donorum sunt, idem autem spiritus.³³ Reliquum igitur est, ut dona mutuas operas tradant, (et) alter suo dono alterius onus (et) penuriam portet, sic implebimus legem Christi.³⁴

I. Response to Erasmus' introduction (180,16–234,39)

* nonnihil - something, somewhat

** to burden, to weigh down
 *** persistence, stubbornness

**** to this point, so far

to attract, to allure
 ## adsequi - to follow after, to grasp
 ### natural quality, temper, mode of thinking
 ##### par est - it is proper, it is right

+ in other respects, otherwise, else

[603] Principio aliquo capita Praefationis tuae percurrere uolo, quibus non nihil cauissam nostram grauas, (et) tuam adornas. Primo illud, quod etiam alijs libellis peruicatiam asserendi in me reprehendis, Et in hoc libello dicis, te adeo non delectari assertionibus, ut facile in Scepticorum sententia(m) pedibus discessurus sis, ubicunq(ue) per diuinarum scripturarum inuiolabilem auctoritatem (et) Ecclesiae decreta liceat, quibus tuum sensum ubiq(ue) libens submittis, siue assequeris quod praescribit, siue non assequeris, Hoc ingenium tibi placet.³⁵ Haec ut par est accipio a te beneuolo animo dici, (et) qui pacis amans sit. Sed si alias diceret, forte meo more in eum ferrer, Verum nec pati debeo, te, licet optime uolentem, ea opinione errare. Non est enim hoc Christiani pectoris, non delectari assertionibus, imo delectari assertionibus debet, aut Christianus non erit.³⁶ Assertionem autem uoco *ne uerbis ludamur* constanter adherere, affirmare, confiteri, tueri atq(ue) inuictum perseverare, nec aliud credo, uox ea latinis³⁷ uel nostro usu (et) saeculo significat. Deinde loquor de rebus illis asserendis, quae nobis traditae sunt diuinitus in sacris literis, Alioqui neq(ue) Erasmo neq(ue) alio quouis magi-

³⁰ Vgl. 1. Kor. 9,19; Matth. 18,15.

³¹ Vgl. Mark. 5,26.

³² Vergil: Eclogae 8,63: „... non omnia possumus omnes.“

³³ 1. Kor. 12,4; vgl. Röm. 12,6.

³⁴ Gal. 6,2.

³⁵ Erasmus: De libero arbitrio (in Zukunft nur: Erasmus. Geboten wird der Text nach Walter, s. o.). Leiden 9,1215 = Walter 3,15–4,1: „Et adeo non delector assertionibus, ut facile in Scepticorum sententiam pedibus discessurus sim, ubicumque per diuinarum scripturarum inuiolabilem auctoritatem et ecclesiae decreta liceat, quibus meum sensum ubique libens submittio, sive assequor, quod praescribit, sive non assequor. Atque hoc ingenium mihi malo, ...“ (Fortsetzung u. Anm. 1000).

³⁶ Vgl. 1. Petr. 3,15; 2. Petr. 3,17; Kol. 4,6.

³⁷ Assertio ist ursprünglich ein terminus technicus der Gerichtssprache, eine rechtsgültige Aussage, ob z. B. jemand ein Freier oder ein Sklave sei, so bei Cicero, Sueton oder Livius. Hier: feste Behauptung in Glaubensfragen. Vgl. auch A. C. Rösener: Thesavrs locorum commvnivm ivrisprudentiae 1, Lipsiae 1719, 128. – Über den Sinn des Assertionsbegriffs bei Luther vgl. Hermann: Von der Klarheit ... 8–17.

stro opus nobis est, qui doceat, in rebus dubijs uel inutilibus ac non necessarijs, non modo stultas sed etiam impias esse assertiones, pugnas (et) rixationes, quas Paulus non uno loco damnat.³⁸ Nec tu de ijs hoc loco dicis, credo, nisi uel ridiculi oratoris more, aliud praesumere (et) aliud tractare uelles, uelut ille ad Rombum,³⁹ uel impij scriptoris insanias, articulum de libero arbitrio dubium, aut non necessarium esse contendas.

Absint a nobis Christianis Sceptici et Academici. Assint uero uel ipsis Stoicis bis pertinaciores assertores, Paulus Apostolus, quoties (rogo) Pleropheriam⁴⁰ illam existit, id est, certissimam illam ac firmissima(m) conscientiae assertione(m)? Ro. 10. co(n)sessione(m) dicens Ore confessio fit ad salutem.⁴¹ Et Christus, Qui me confitetur coram hominibus, confitebor ego eum coram Patre meo.⁴² Petrus rationem reddere iubet de ea quae in nobis est spe.⁴³ Quid multis opus est? Nihil apud Christianos notius (et) coelebratus, quam assertio. Tolle assertiones, (et) Christianis = ^{quin, etiam} spiritus sanctus de coelo illis datur, ut clarificet Christum⁴⁴ (et) confiteatur usq(ue) ad mortem, nisi hoc non est asserere, ob confessionem (et) assertionem mori. Deniq(ue) adeo asserit spiritus, ut etiam ultro inuadat (et) arguat mundum de peccato,⁴⁵ uelut ⁺ lacessens pugnam, Et Paulus Timotheon iubeat increpare,⁴⁶ instareq(ue) importune. Quam uero mihi festiuus fuerit illerat, ad Anticyram⁴⁷ scilicet illum mitterem. Sed [604] ego longe stultissimus, qui in re clariore quam sol est, uerba (et) tempus perdo, Quis Christianorum ferat, Assertiones esse contempendas? hoc esset aliud nihil, quam semel totam religiolum dogma. Quid ergo tu quoq(ue) asseris, non delector assertionibus,⁴⁸ (et) hoc ingenium te malle quam diuersum?

Verum tu de confitendo Christo (et), dogmatibus eius, hic nihil uoles dixisse,⁴⁹ Recte moneor. Et ego in gratiam tui, meo iuri (et) mori caedo, ac de animo tuo nolo iudicare, inq(ue) aliud tempus uel alijs id reseruo, Interim, ut linguam⁵⁰ (et) calamum corrigas, (et) deinceps tibi temperes a talibus uerbis, moneo, nam utcun-

³⁸ Vgl. 1. Tim. 1,6; 2. Tim. 2,23; Titus 1,10; 3,9.

³⁹ S. hierzu: *A. Adam*: Die Redewendung Luthers „Velut ille ad Rombum“ und ihre Deutung durch Erasmus. LuJ 32, 1965, 44–47. Entgegen der dort vertretenen Meinung wies berichts W² 18,1675f. Anm. 2 auf die richtige Quelle Juvenal: Satirae 4,39–144 hin. S. auch die Auseinandersetzung zwischen *C. Stange* und *E. Schott*: ZSTh 6,1928,120–155; ThLZ 73, 1948, 690–692; 74, 1949, 359–362; 563–565.

⁴⁰ Glaubensgewissheit, aus dem griech. Text von 1. Thess. 1,5.

⁴¹ Röm. 10,10.

⁴² Matth. 10,32.

⁴³ Vgl. 1. Petr. 3,15.

⁴⁴ Vgl. Joh. 16,13f.

⁴⁵ Vgl. Joh. 16,8.

⁴⁶ Vgl. 2. Tim. 4,2.

⁴⁷ Horaz: De arte poetica 300; Erasmus: Adagia 1,8,52; Leiden 2,318f. Antikyra im südlichen Phokis, an einer tief einschneidenden Bucht des Korinthischen Meerbusens, aber auch Antikyra an der Mündung des Spercheus waren im Altertum wegen des dort wachsenden Nieswurz bekannt, den man zum Kurieren von Gehirnkrankheiten wie etwa Wahnsvorstellungen oder Irrsinn verwendete. Luther meint also, jemand, der sich im geschilderten Selbstwiderspruch befindet, solle Nieswurz anwenden, um sein krankes Gehirn zu reinigen.

⁴⁸ S. o. Anm. 35.

* opus est + abl. -
to have need of
** = rixa, ae
*** aliud ... aliud - one
thing ... another thing
**** kind of flatfish
(turbot)
5

10 + to incite, to provoke,
challenge
++ to rattle, to exclaim
loudly, to reprove
+++ to stand in, to
urge, to insist
++ to stand in, to
urge, to insist
+20++ festive, merry,
jolly

15 * favour, approval
** +dat. - to give place
to, to yield to, to give up
*** reed, cane, reed-pen
**** se temperare - to
restrain oneself from
***** howsoever, in
whatever way

q(ue) animus sit integer (et) candidus, oratio tamen, quae animi character⁴⁹ esse dicitur, non talis est. Si enim ^{causam} liberi arbitrij non necessariam scitu, nec ad Christum pertinere| arbitraris, recte loqueris, At impie tamen arbitraris. Si uero necessariam arbitraris, impie loqueris, (et) recte arbitraris. Nec tum fuit locus, de inutilibus assertionibus (et) rixis tanta querulari (et) exaggerari, Quid enim haec ad statum causse? Sed quid dices de istis tuis uerbis, ubi non de una lib(eri) arb(i-trii) caussa, sed de totius religionis dogmatibus generaliter dicis, si liceret per inuiolabilem autoritatem diuinarum literarum (et) Ecclesiae decreta, discessurum te in Scepticorum sententia(m), adeo non delecteris assertionibus⁵⁰ ^(esse) Qualis Protheus⁵¹ est in uocabulis illis, "inuiolabilem autoritatem" et "Ecclesiae decreta"? scilicet quasi valde reuerearis scripturas (et) Ecclesiam, (et) tamen significas, optare te licentiam, ut esses Scepticus? Quis Christianorum sic loqueretur? Hoc si dicas de inutilibus (et) neutrīs dogmatibus, Quid noui affers? Quis non optet licentiam hic scepticae professionis? imo quis Christianus de facto non utitur libere hac licentia, damnatq(ue) addictos (et) captiuos alicuius sententiae? Nisi Christianos uniuersos pro talibus habes <ut uerba fere sonant> quorum dogmata sint inutilia, in quibus stulte rixentur (et) assertionibus pugnant, Si uero de necessarijs dicis, quid magis impie possit aliquis asserere, quam optare licentiam, nihil asserendi in talibus? Sic potius dicet Christianus, Adeo non delector scepticorum sententia, ut ubicunq(ue) per infirmitatem carnis liceret, non modo sacris literis constanter ubiq(ue) in omnibusq(ue) partibus adhererem (et) assererem, sed etiam optem in non necessarijs (et) extra scripturam positis rebus, esse quam certissimus. Quid enim incertitudine miserius?

Quid etiam ad illa dicemus? ubi subiungis, quibus submitto ubiq(ue) sensum meum libens, siue assequor, quod praescribunt, siue non assequor. Quid ait Erasme? Non satis est submisso sensum scripturis? Etiam Ecclesiae decretis submittis? Quid illa potest decernere, non decretum in scripturis? Deinde ubi manet libertas (et) potestas iudicandi decretores illos? ut Paulus 1. Corin. 14 docet, Ceteri dijudicent,⁵³ Non placet tibi esse iudicem [605] in decretis Ecclesiae, quod Paulus tamen praecipit? Quae ista non religio (et) humilitas, ut nobis tuo exemplo potestatem adimas iudicandi decreta hominum, (et) subijcias sine iudicio hominibus? Vbi hoc nobis mandat scripture Dei? Deinde quis Christianorum sic uento mandet⁵⁴ praescripta scripture (et) Ecclesiae, ut dicat, siue assequor siue non assequor, Submittis te, (et) tamen nihil curas, an assequaris nec ne, Christianus uero anathema sit, si non certus sit (et) assequatur, id quod ei praescribitur, quomodo enim credet, id quod non assequitur? Nam tu illud hic assequi dices, quod certo quis apprehenderit (et) non Sceptico more dubitauerit, ^{Alioqui} quid est in ulla creatura, quod ullus homo assequi possit, si assequi id sit, quod perfecte nosse ac uidere? Tum enim nec locum haberet, ut aliquis simul quaedam assequi

⁴⁹ Vgl. Matth. 12,34. Vgl. E. Margalits: Supplementum ad opus: Florilegium proverbiorum universae latinitatis, Budapest 1910, 17: „Oratio est index animi certissimus.“ Vgl. auch Wands 5,1435 Nr. 578: „Das Herz hat viel Verräther.“

⁵⁰ Erasmus, s. o. Anm. 35.

⁵¹ S. o. Anm. 20.

⁵² S. o. Anm. 32.

⁵³ 1. Kor. 14,29.

⁵⁴ Jonas: „in wind schlaha“. Luther hat hierbei sicher gedacht an Erasmus: Adagia 3,4,46; Leiden 2,814: „Ventis tradere: pro eo, quod est, obliviscere atque ex animo eicere.“

What does "assequi" (to follow after, to grasp, to comprehend) mean?

1. It does not mean "sceptico more dubitare".
2. It does not mean "perfecte nosse ac videre" because that would imply "unum aliquid assecutus, omnia assecutus" on the one hand, and "qui non assequitur, nullam partem creaturae unquam assequitur" on the other.
3. It means "certo apprehendere", namely to firmly grasp the core truth of Christian faith.

(et) quaedam non assequi posset, sed unum aliquid ^{= Deum} assecutus, omnia assecutus esset, puta in Deo, quem qui non assequitur, nullam partem creaturae unquam assequitur.⁵⁵

Summa, haec tua uerba hoc sonant, apud te nihil referre, quicquid a quolibet, ubique credatur, modo pax mundi constet, licereque ob periculum uitiae, famae, rerum (et) fauoris, illum imitari qui dixit, Aiant, Aio,⁵⁶ negant, nego, (et) habere dogmata Christiana nihilo meliora, quam philosophorum (et) hominum opinio-nes, pro quibus stultissimum est rixari, pugnare, asserere, quod inde nihil nisi contentio (et) turbatio pacis externae ueniant, Quae supra nos, nihil ad nos.⁵⁷ Ita dirempturus nostros conflictus uenis medius, ut utrosq(ue) suspendas, (et) persua-deas, de stultis ac inutilibus rebus nos digladiari, Sic inquam sonant tua uerba. Et quid hic premam, puto te intelligere, Mi Erasme. Sed ut dixi, Verba eant, Cor tuum interim excuso, modo tu non prodas latius, ac metue spiritum Dei, qui scruta-tatur renes (et) corda,⁵⁸ nec fallitur ^{compositis} uerbis. Dixi enim haec ideo, ut deinceps desinas nostram causam arguere pertinaciae (et) ^{peruicatiae} ^{##}. Nam hoc 15 consilio aliud nihil facis, quam quod significas te in corde, Lucianum aut alium quandam de grege Epicuri porcum alere,⁵⁹ qui cum ipse nihil credat esse Deum, rideat occulite omnes qui credunt (et) confitentur. Sine nos esse assertores (et) assertionibus studere (et) delectari, tu Scepticis tuis (et) Academicis faue, Donec te Christus quoq(ue) uocauerit. Spiritus sanctus non est Scepticus,⁶⁰ nec dubia aut 20 opiniones in cordibus nostris scripsit, sed assertiones ipsa uita (et) omni experien-tia, certiores (et) firmiores.

[606] Ad alterum caput uenio, quod huic coheret.⁶¹ Vbi dogmata Christiana distinguis, ^{hinc} quaedam scitu necessaria, quaedam non necessaria fingis, Esse quae-

⁵⁵ Vgl. Thomas v. Aquin: S. th. I qu.12 art.8; L 4,128: „Videtur quod videntes Deum per essentiam, omnia in Deo videant. Dicit enim Gregorius, in IV Dialog. cap. 33: „Quid est quod non videant, qui videntem omnia vident? Sed Deus est videns omnia.“ S. dazu jedoch ib. ad 1; L 4,129: „Non tamen sequitur quod unusquisque videns Deum omnia co-gnoscat: quia non perfecte comprehendit ipsum.“

⁵⁶ Terenz: Eunuchus 2,2,21: „Negat quis: nego; ait: aio.“

⁵⁷ Minucius Felix: Octavius 13,1: „... quod supra nos, nihil ad nos“; Hieronymus: Apo- logia aduersus libros Rufini 3,28; MPL 23,478; Erasmus: Apophthegmatum Lib. 3, Socrat. cap. 23; Leiden 4,157. S. auch Otto 335. – WA 18,685,6; 31II,717,1; 37,43,12f.; 42,497,28; 43,71,18; 458,40; WATR 5,293,33. – E. Jüngel: Quae supra nos, nihil ad nos. Eine Kurzformel der Lehre vom verborgenen Gott im Anschluß an Luther interpretiert. EvTh 32, 1972, 192–240.

⁵⁸ Vgl. Ps. 7,10; Jer. 11,20; 20,12.

⁵⁹ Horaz: Epistulae 1,4,16: „Cum ridere voles, Epicuri de grege porcum.“ – WA 8,46,5; 40III,694,14; 43,49,4f.; 53,490,22; 54,226,27; 438,6; WATR 1,146,7f. Weitere Stellen s. WA 18,609 Anm. 1.

⁶⁰ Luthers schärfste Antithese zu Erasmus (s. o. Anm. 35), der die Bibel mit den Augen des Psychologen liest und feststellt, wozu der Mensch alles fähig ist. Luther lernt dagegen aus der Bibel Gottes Einstellung zum Menschen kennen und respektiert sie.

⁶¹ Erasmus; Leiden 9,1216 = Walter 5,17–6,9: „Sunt enim in divinis literis adyta quaedam, in quae deus noluit nos altius penetrare, et si penetrare conemur, quo fuerimus altius ingressi, hoc magis ac magis caligamus, quo vel sic agnosceremus et divinae sapientiae maiestatem impervestigabilem et humanae mentis imbecillitatem, quemadmodum de spe-

- * hidden, reserved
- ** (participle or noun); *lusus*, *us* - play, sport, game
- *** *there!*, see *ther*
- behold
- **** to force, to extort

dam abstrusa, quaedam exposita, ⁶² dicis, Sic uel aliorum uerbis lusus ludis, aut te ipsum uelut artificio rhetorico exerces. Adducis autem pro ista sententia illud Pauli Ro. 11. O altitudo diuinarum sapientiae (et) scientiae Dei. ⁶³ Item illud Esaie 40. Quis adiuuit spiritum domini, aut quis consiliarius eius fuit? ⁶⁴ Haec tibi fu-erunt dictu ^(ad one who...) facilia, ut qui uel scires te non scribere ad Lutherum, sed pro uulgo, uel non cogitares te scribere contra Lutherum, quem tamen aliquo studio (et) iudicio in

sacris literis dignaris (spero). Si non dignaris, en^{***} extorbo etiam. Sic habet mea distinctio, ut et ego parum rhetoricer uel Dialetcicer, Dueae res sunt Deus (et)

10 Scriptura Dei, non minus quam duae res sunt, Creator (et) creatura Dei. In Deo esse multa abscondita, quae ignoremus, nemo dubitat, sicut ipsemet dicit de die extremo. De die illo nemo scit nisi pater.⁶⁵ Et Actu. 1. Non est uestrum nosse tempora (et) momenta.⁶⁶ Et iterum, Ego noui, quos elegerim.⁶⁷ Et Paulus, Nouit dominus qui sunt eius,⁶⁸ (et) similia. Sed esse in scriptura quaedam abstrusa (et) non omnia exposita, inuulgatum est quidem per impios Sophistas,⁶⁹ quorum ore (et) tu⁷⁰ loqueris hic Erasme, sed nunquam unum articulum produxerunt, nec producere possunt, quo suam hanc insaniam probarent, Talibus autem laruis Satanas absterruit a legendis literis sacris, (et) reddidit Scripturam sanctam, contemptibilem, ut suas pestes ex Philosophia in Ecclesia faceret regnare. Hoc sane fateor, esse multa loca in scripturis obscura (et) abstrusa, non ob maiestatem rerum, sed ob ignorantiam uocabulorum (et) grammaticae, sed quae nihil impediant scientiam omnium rerum in scripturis, Quid enim potest in scripturis augustius latere reliquum, postquam fractis signaculis (et) uoluto ab hostio sepulchri

cu quodam Coricio (Höhle bei der südwestlich von Tarsus gelegenen Stadt Corycos in Cilicien) narrat Pomponius Mela (De chorographia 1,13), qui primum iucunda quadam amoenitate allectat ac ducit ad se, donec altius atque altius ingressos tandem horror quidam ac maiestas numinis illic inhabitantis submoveat. Huc igitur ubi ventum erit, mea sententia consultius ac religiosius etiam fuerit clamare cum Paulo (folgt Röm. 11,33) et cum Esaia (folgt Jes.40,13), quam definire, quod humanae mentis excedit modum. Multa servantur ei tempori, cum iam non videbimus per speculum et in aegnimate, sed revelata facie domini gloriam contemplabimur.“
 (2)

⁶² Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 7,6-18: „Sunt quaedam, quae deus omnino voluit nobis esse ignota, sicut diem mortis et diem iudicii (Es folgen Acta 1,7; Mark.13,32). Quaedam voluit nos scrutari sic, ut ipsum in mystico silentio veneremur. Proinde multa sunt loca in divinis voluminibus, in quibus cum multi divinarint, nullus tamen ambiguatatem plane resecuit, velut de distinctione personarum, de conglutinatione naturae divinae et humanae in Christo, de peccato numquam remittendo (vgl. Mark.3,29). Quaedam voluit nobis esse notissima, quod genus sunt bene vivendi praecepta.“

⁶³ Röm. 11,33.

64 Jes 40.13

⁶⁵ Mark. 13.32.

JCS 40, 13

⁶⁷ Mark. 15,5.

68 Acta 1,7.

⁶⁹ Der Gedanke der Dunkelheit vieler Stellen der Schrift spielt schon in der Hermeneutik des Origenes (u. a. als Begründung für die Notwendigkeit einer nicht-wörtlichen Deutung der Bibel; vgl. RE 7,731,3-6) und von daher in der gesamten späteren Hermeneutik eine wichtige Rolle, ist also nicht nur den Scholastikern („sophistae“) anzulasten.

⁷⁰ Gerade dem Humanisten Erasmus ging es darum, den großen Wert der alten Quellen (Bibel und Kirchenväter) gegenüber der modernen (scholastischen) Theologie zu Geltung zu bringen, um die Kirche von den Scholastizisten („sophistis“) abzuwenden.

lapide,⁷¹ illud summum mysterium proditum est, Christum filium Dei factum hominem, Esse Deum trinum (et) unum, Christum pro nobis passum (et) regnatum aeternaliter? Nonne haec etiam in biujs sunt nota (et) cantata? Tolle Christum e scripturis, quid amplius in illis inuenies? Res igitur in scripturis contentae omnes sunt proditae, licet quaedam loca adhuc uerbis incognitis obscura sint. Stultum est uero (et) impium, scire, res scripturae esse omnes in luce positas clari-^{**} rissima, (et) propter pauca uerba obscura, res obscuras dictare, Si uno loco obscu-^{***} ra sunt uerba, at alio sunt clara, Eadem uero res, manifestissime toti mundo de-⁵ clarata, dicitur in scripturis tum uerbis claris, tum adhuc latet uerbis obscuris. Iam nihil refert, si res sit in luce, an aliquod eius signum sit in tenebris, cum inter-¹⁰ rim multa alia eiusdem signa sint in luce. Quis dicet fontem publicum non esse in luce, quod hi qui in angporto sunt, illum non uident, cum omnes qui sunt in foro uideant?⁷²

[607] Nihil igitur est, quod de Coricio specu[#]⁷³ adducis, Non habet ita res in scrip-¹⁵ turis, Et quae sunt summae maiestatis (et) abstrusissima mysteria, non sunt amplius in secessu, sed in ipsis foribus (et) in propatulo, producta (et) exposita, Christus enim aperuit nobis sensum, ut intelligamus scripturas, Et Euangelion

predicatum est omni creaturae,⁷⁴ In omnem terram exiuit sonus eorum,⁷⁵ Et omnia quae scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt. Item, Omnis Scrip-²⁰ tura diuinitus inspirata, utilis est ad docendum,⁷⁶ Igitur tu (et) omnes Sophistae, agite (et) producite unum aliquod mysterium, quod sit in scripturis adhuc abstru-²⁵

sum. Quod uero multis multa manent abstrusa, non hoc sit scripturae obscuritate, sed illorum caecitate uel socordia, qui non agunt, ut clarissimam ueritatem uideant, Sicut Paulus de Iudeis dicit .2. Corinthiorum .4. Velamen manet super cor eorum.⁷⁷ Et iterum, Si Euangelion nostrum opertum est, in ijs qui pereunt opertum est, quorum corda Deus huius saeculi excaecauit.⁷⁸ Eadem temeritate, solem obscurumque diem culparet, qui ipse sibi oculos uelaret, aut a luce in tenebras iret, (et) sese absconderet. Desinant ergo miseri homines, tenebras^{**} (et) obscuritatem cordis sui blasphema peruersitate, scripturis Dei clarissimis im-³⁰ putare.

Tu ergo cum Paulum adducis, dicentem, Incomprehensibilia sunt iudicia eius,⁷⁹ uideris pronomen, Eius, ad scripturam retulisse, At Paulus non dicit, Incompre-³⁵ hensibilia sunt iudicia scripturae, sed Dei. Sic Esaias .40. non dicit, Quis nouit sensum scripturae, sed sensum domini,⁸⁰ quamuis Paulus asserat, Christianis notum esse sensum Domini, uerum in his, quae donata sunt nobis, ut ibidem dicit .1. Corinthiorum .2.⁸¹ Vides ergo quam oscitanter hos locos scripturae inspexeris (et) tam apte citaris, quam apte citas fere omnia pro libero arbitrio, Sic (et) exem-

⁷¹ Vgl. Matth. 27,66; 28,2. – Zur Stelle vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 20–25.

⁷² Zur Stelle vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 7f.

⁷³ S. o. Anm. 61. – Pomponius Mela: De chorographia (De situ orbis) 1,13,2. – WA 18, 631,30,33; 684,40; 718,1; 729,22.

⁷⁴ Vgl. Mark. 16,15.

⁷⁵ Ps. 19(18),5; Röm. 10,18.

⁷⁶ 2. Tim. 3,16.

⁷⁷ 2. Kor. 3,15.

⁷⁸ Vgl. 2. Kor. 4,3f.

⁷⁹ Röm. 11,33. – S. o. Anm. 61.

⁸⁰ Jes. 40,13 im Wortlaut von 1. Kor. 2,16, Erasmus; s. o. Anm. 61.

⁸¹ 1. Kor. 2,12.

* a place
where two
ways meet
** to say
repeatedly,
to formulate,
to sentence
*** narrow
street, lane

specus
- cavit,
cavern
abstru-
sus -
hidden
retire-
ment, soli-
tude,
retreat

+ door,
gate
++ open
space
+++ folly,
stupidity,
indolence

* draping,
covering
** to cover,
to shut, to
close
*** to make
blind, to
darken

30

° chance,
accident, heed-
lessness, fool-
hardiness, rash-
ness

°° to blame, to
condemn

°°° to cover, to
drape

to cease, to
abandon
distortion,
perversity
to bring into
reckoning, to
ascribe
listlessly,
superficially

++ distrust, suspicion
+++ sting, prickle* gluing together
** inexcusable, un-
forgivable
*** double meaning,
ambiguity# to cut back, to
remove

villainous, wicked

pla tua, quae subiungis,⁸² non sine [608] suspitione (et) aculeo, nihil faciunt ad rem, qualia de distinctione personarum, de conglutinatione naturae diuinae (et) humanae, de peccato irremissibili, quorum ambiguitatem dicis nondum esse resectam. Si de Sophistarum quaestionibus circa has res agitatis, intelligis, quid tibi fecit innocentissima scriptura, ut abusum sceleratorum hominum obijcas illius puritati? Scriptura simpliciter confitetur trinitatem Dei (et) humanitatem Christi (et) peccatum irremissibile, Nihil hic obscuritatis aut ambiguitatis, Quibus uero modis ista habeant, Scriptura non dicit, ut tu fingis, nec opus est nosse, Sophistae hic sua somnia tractant, illos argue (et) damna, (et) scripturas absoluere.

10 Si uero [609] intelligis, de ipsa rei substantia, iterum non scripturas, sed Arrianos argue, (et) eos, quibus opertum est Euangelion, ut clarissima testimonia de diuinitatis trinitate (et) humanitate Christi, per operationem Satanae dei sui non uideant. Et ut breuiter dicam, Duplex est claritas scripturae, sicut (et) duplex obscuritas, Vna externa in uerbi ministerio posita, altera in cordis cognitione sita,⁸³

15 Si de interna claritate dixeris, nullus homo unum iota in scripturis uidet, nisi qui spiritum Dei habet, omnes habent obscuratum cor, ita, ut si etiam dicant et norint proferre omnia scripturae, nihil tamen horum sentiant aut uere cognoscant, neque credunt Deum, nec sese esse creaturas Dei, nec quicquam aliud, iuxta illud Psal. 13. Dixit insipiens in corde suo, Deus nihil est,⁸⁴ Spiritus enim requiriatur ad totam scripturam (et) ad quamlibet eius partem intelligendam, Si de externa dixeris, Nihil prorsus relictum est obscurum aut ambiguum, sed omnia sunt per uerbum in lucem producta certissimam, (et) declarata toto orbi quaecunq(ue) sunt in scripturis.

20 Sed illud magis est intolerabile, quod caussam hanc lib(eri) arbi(trii) inter ea numeras, quae sunt inutilia (et) non necessaria, Et loco eius nobis recenses, quae ad pietatem Christianam satis esse iudices,⁸⁵ qualem formam certe describeret facile quilibet Iudaeus aut gentilis, Christi prorsus ignarus, nam Christi ne uno quide(m) iota, mentione(m) facis, ac si sentias, Christianam pietatem sine Christo esse posse, tantum si Deus natura clementissimus totis uiribus colatur, Quid hic

⁸² Erasmus; s. o. Anm. 62.

⁸³ Zur Unterscheidung von innerer und äußerer Klarheit und ihrer Problematik vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 32–82; zur Stelle s. Beisser, a. a. O. 82–97.

⁸⁴ Ps. 14(13),1.

⁸⁵ Erasmus; Leiden 9,1216f. = Walter 6,10–7,5: „Ergo meo quidem iudicio, quod ad liberum arbitrium attinet, quae didicimus e sacris literis: si in via pietatis sumus, ut alacriter proficiamus ad meliora relictorum oblii (vgl. Phil. 3,13); si peccatis involuti, ut totis viribus enitamur, adeamus remedium paenitentiae ac domini misericordiam modis omnibus ambiamus, sine qua nec voluntas humana est efficax nec conatus; et si quid mali est, nobis imputemus, si quid boni, totum ascribamus divinae benignitati, cui debemus et hoc ipsum, quod sumus; ceterum, quicquid nobis accidit in hac vita sive laetum sive triste, ad nostram salutem ab illo credamus immitti nec ulli posse fieri iniuriam a deo natura iusto, etiamsi qua nobis videntur accidere indignis, nemini desperandum esse veniam a deo natura clementissimo: haec, inquam, tenere meo iudicio satis erat ad Christianam pietatem nec erat irreligiosa curiositate irrumpendum ad illa retrusa, ne dicam supervacanea, an deus contingenter praesciat aliquid, utrum nostra voluntas aliquid agat in his, quae pertinent ad aeternam salutem, an tantum patiatur ab agente gratia, an quicquid facimus sive boni sive mali, mera necessitate faciamus vel patiamur potius.“

* clemens - gentle,
mild, merciful+ unwise, foolish
++ to count, to
review
+++ ignorant,
inexperienced

dicam Erasme? Totus Lucianum spiras, (et) inhalas mihi grandem Epicuri crapulam, ^{*} | Si tu hanc caussam non necessariam ^{esse} ducis Christianis, cede quae ex harena, nihil tibi (et) nobis, Nos ^{eam} necessariam ^{esse} ducimus, ^{**} | Si est irreligiosum, si est curiosum, si superuacaneum, ut tu dicis, [610] scire¹. An Deus contingenter praesciat aliquid, ² An uoluntas nostra aliquid agat in his quae pertinent ad aeternam salutem, uel tantum patiatur ab agente gratia, ⁸⁶³ An quicquid boni uel mali facimus, mera necessitate faciamus, uel patiamur potius, quid rogo erit tum religiosum? quid graue? quid utile scitu? ³ Hoc prorsus nihil ualeat Erasme, das ist zu uiel, ⁸⁷ Difficile est hoc tribuere ignorantiae tuae, ut qui iam senex (et) inter Christianos uersatus, (et) sacras literas diu meditatus, non relinquis locum, quo te excusemus aut bene de te cogitemus. Et tamen haec portenta tibi ignoscunt Papistae (et) ferunt, ea gratia, quod in Lutherum scribis, alioqui te dentibus laceraturi, si Lutherus abesset, (et) talia scriberes. Amicus Plato, Amicus Socrates, sed prae-honoranda ueritas, ⁸⁸ ^(dal. auctionis) Nam ut parum intelligeres in scripturis (et) pietate Christiana, certe hoc uel hosti Christianorum sciendum erat, quid Christiani necessarium (et) utile, (et) quid non tale haberent, ⁴ Tu uero Theologus (et) Christianorum magister, praescripturus illis formam Christianismi, non saltem more [#] Sceptico tuo, dubitas quid necessarium (et) utile illis sit, sed plane in diuersum laberis, (et) iam contra ingenium tuum assertione inaudita, iudicas, ea non esse necessaria, quae nisi necessaria (et) cognita certo fuerint, nec Deus, nec Christus, nec ²⁰ Euangelion, nec fides, nec quicquam reliquum est, ne Iudaismi quidem, multo minus ^{##} Christianismi. Deum immortalem, Erasme, quantam fenestram imo quantum campum aperis ⁸⁹ contra te agendi (et) dicendi, ⁹⁰ Quid tu de lib(ero) arbitrio boni aut recti scriberes, qui tantam ignorantiam scripturae (et) pietatis, his uerbis tuis confiteris? Sed contraham uela, ⁹¹ nec meis uerbis hoc loco ^{quod infra forte} faciam ²⁵ sed tuis uerbis agam tecum.

[611] Forma Christianismi a te descripta inter caetera hoc habet, ut totis uiribus enitamur, adeamus remedium penitentiae, ac domini misericordiam modis omnibus ambiamus, sine qua nec uoluntas humana efficax est nec conatus. Item nemini desperandam esse ueniam a Deo natura clementissimo. ⁹² Haec uerba tua, sine ³⁰ Christo, sine spiritu, ipsa glacie frigidiora, ita ut etiam uitium in illis patiatur eloquentiae tuae decor, quae misero uix extorsit metus ⁺⁺ forsitan ⁺⁺⁺ pontificum (et) tyrannorum, ne prorsus Atheos uidereris, hoc tamen asserunt, Esse uires in nobis, Esse ^{##} nisum totis uiribus, Esse misericordiam Dei, Esse modos ambiendi misericordiam, Esse Deum natura iustum, natura clementissimum (et)c(etera). Si quis ³⁵ igitur ignoret, quid sint illae uires, quid possint quid patiantur, quis nisus eorum,

⁸⁶ S. die vorige Anm.

⁸⁷ Die einzigen deutschen Wörter.

⁸⁸ Sprichwörtlich, s. E. Margalits: Florilegium proverbiorum universae latinitatis, Budapest 1895, 31. Vgl. schon Aristoteles: Nikomachische Ethik 1,4; Bekker 1096a,16f. Er erläutert es selbst WA 42,92,17–22. Vgl. WABr 8,429,50f.

⁸⁹ Terenz: Heautontimorumenos 3,1,71f.; Erasmus: Adagia 1,4,3; Leiden 2,152. – WA 7,833,19; 18,630,24f.; 632,11; 749,19; 43,296,30; 44,36,2.

⁹⁰ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 10,5–7: „Quantam fenestram haec vulgo prodita vox innumeris mortalibus aperiret ad impietatem, . . .“

⁹¹ Erasmus: Adagia 5,1,32; Leiden 2,1187: „Contrahere vela.“ – WA 42,9,22.

⁹² Erasmus; s. o. Anm, 85.

* to breathe (out)
** to breathe upon
*** drunkenness, sickness

+ superfluous
++ wonderful sign, monstrosity
+++ to forgive, to excuse

to slide, to glide, to fall
an even and flat space, field

* to make a great effort
** to go round, to go about
*** ice

wholly, absolutely, in short
pressure, effort

+ beauty, ornament
++ to twist out, to take away by force, to extort
+++ fear
++++ perhaps

quae efficacia, quae inefficacia, quid ille faciet? quid tu illum facere docebis? Irreligiosum *inquis* curiosum (et) superuacaneum est nosse uelle, an uoluntas nostra aliquid aget in ijs, quae pertinent ad aeternam salutem, an tantum patiatur ab agente gratia,⁹² At hic dicens contra, Esse pietatem Christianam, Eniti totis uiribus, (et) sine misericordia Dei uoluntatem non efficacem esse,⁹² Hic plane asseris uoluntatem aliquid agere in ijs quae pertinent ad aeternam salutem, dum eam finis enitentem, At rursus patientem, dum sine misericordia dicens inefficacem, licet non definiyas, quatenus illud agere (et) pati intelligendum sit, data opera facturus ignaros, quid ualeat misericordia Dei, quid ualeat uoluntas nostra, eo ipso, quo doces, quid faciat uoluntas nostra, (et) misericordia Dei, sic te rotat tua illa prudentia, qua neutri partium adherere statuisti, (et) inter scyllam (et) charibdim⁹³ *(adverb)* tuto euadere, ut medio mari fluctibus obrutus (et) confusus, omnia asseras quae negas, (et) neges quae asseris.

Similitudinibus aliquibus tibi tuam Theologiam ob oculos ponam, Bonum

15 Poema uel orationem facturus, non cogitet, nec quaerat, quale sit ingenium, quid possit, quid non possit, quid requirat argumentum susceptum, planeq(ue) omittat illud praeceptum Horatij, Quid ualeant humeri, quid ferre recusent,⁹⁴ sed solum opus praeceps tentet, (et) cogitet, Enitendum est, ut fiat, curiosum (et) superuacaneum est quaerere, utrum suppetat tanta eruditio, tanta facundia, tanta uis ingenij.

20 Aut si quis uberes fructus ex agro sit recepturus, non sit curiosus superuacanea cura explorandi ingenij⁹⁵ [612] terrae, sicut Virgilius in Georgicis curiose (et) frustra docet,⁹⁵ sed feratur temere, nihil nisi opus cogitet, aret littus, semina mandet, quaqua patet, siue arena siue limus. Aut si quis bellum gesturus uictoriam pulchram petat, uel aliud quidpiam officium in re publica praestare debet, non sit

25 curiosus, consultando, quid possit, an aerarium sufficiat, an milites apti sint, an copia facti ulla sit, prorsusq(ue) contemnat illud Historici, Antequam facias, consulto, ubi consulueris, mature facto opus est,⁹⁶ sed irruat caecis oculis (et) auribus clausis, nihil nisi, bellum, bellum, uociferet (et) operi instet. Quid rogo Erasme, de talibus Poetis, agricolis (et) imperatoribus (et) Principibus iudicabis? Addam illud Euangelicum, Siquis turrim aedificaturus, non prius sedens computet sump-⁹⁷ tus, an habeat ad perficiendum, Quid de illo iudicat Christus?

30 [613] Sic tu quoq(ue) nobis facta decernis sola, uetas uero primum explorare et metiri aut nosse uires, quid possimus (et) non possimus, tanquam hoc sit curiosum (et) superuacaneum (et) irreligiosum, Ita dum nimia prudentia, temeritatem detestaris (et) sobrietatem practendis, eo peruenis, ut summam temeritatem etiam

35 doceas, Nam ut Sophistae temerarij (et) insanii sint facto, dum curiosa tractant, mitius tamen peccant quam tu, qui etiam doces (et) iubes insanire et temere ferri, Atq(ue) quo maior sit insania, hanc temeritatem nobis pulcherrimam Christianamq(ue) pietatem, sobrietatem, religiosam grauitatem et salutem esse persuades, 40 ni ita faciamus, irreligiosos, curiosos (et) uanos nos^{esse} asseris, assertionum tan-

⁹³ S. o. Anm. 19.

⁹⁴ Horaz: De arte poetica 39f. – WA 26,552,12f.

⁹⁵ Vgl. Vergil: Georgica 1,53 u. ö.

⁹⁶ Sallust: Catilinac coniuratio 1,6. – WA 43,78,12; 349,2f.; WABr 3,525,9f. und Anm. 9.

⁹⁷ Luk. 14,28.

+ to turn round
++ to overwhelm, to overpower

* shoulder
** headlong, hasty
*** to be at hand, to support
**** eloquence

rich, plentiful
above what is strictly necessary, superfluous
quality, nature, disposition

+ to plough
++ seashore, beach (litus arare - to do something in vain)
+++ sand
++++ mud, dirt

chance, heedlessness, foolishness
to curse, to abhor

* treasury
** to cry out, to shout aloud
*** expensive, costly

** to cry out, to shout aloud

*** expensive, costly

** to cry out, to shout aloud

*** expensive, costly

tus hostis, (et) pulchre euasisti Scyllam, dum uitasti Charibdim,⁹⁸ Sed huc te per-
pellit fiducia ingenij tui, qui credis sic te posse per eloquentiam omnibus ingenij
imponere, ut nullus queat persentiscere, quid alas in animo (et) quid moliaris lu-
bricis illis scriptis tuis, Deus uero non irridetur,⁹⁹ in quem non est bonum impin-
gere. Porro si hanc temeritatem nos docuisses, in poematibus faciendis, in fructi-
est intollerabilis, praesertim in tanto uiro, tamen aliqua uenia dignus tandem
eras, saltem apud Christianos, qui temporalia co(n)temnunt, At cum Christianos
ipsos iubeas temerarios operarios fieri, (et) in salute aeterna paranda, incuriosos
esse mandas, quid possint et no(n) possint, hoc plane peccatum est uere irremis-
sibile, Nescient enim quid faciant, dum ignorant, quid et quantum possunt, Igno-
peccatum irremisibile est, Atq(ue) huc dicit nos tua illa moderata Sceptica Theo-
logia.

[614] Igitur non est irreligiosum, curiosum aut superuacaneum, sed imprimis
salutare (et) necessarium Christiano, nosse, an uoluntas aliquid uel nihil agat in
ijs, quae pertinent ad salutem, Imo ut scias, hic est [#]cārdo nostrae disputationis,
hic uersatur status causae huius, Nam hoc agimus, ut disquiramus, quid nam pos-
sit lib(erum) arbi(trium) quid patiatur, quo modo se habeat ad gratiam Dei, Haec
omnibus gentibus peiores, Qui hoc non sentit, fateatur sese no(n) esse Christiano-
num, Qui uero reprehendit uel contemnit, sciat sese esse summu(m) Christiano-
faciam erga Deum, pariter incertu(m) (et) ignotu(m) mihi erit, quid, quatenus et
quantum Deus in me potest (et) faciat, cum Deus operetur omnia in omnibus,¹⁰⁰
Ignoratis uero operibus (et) potentia Dei, Deum ipsum ignoro, Ignorato Deo,
colere, laudare, gratias agere, seruire Deo non possum, dum nescio, quantum
mihi tribuere, quantum Deo debeo. Oportet igitur certissimam distinctionem
habere, inter uirtutem Dei (et) nostram, inter opus Dei (et) nostrum, si uolumus
pie uiuere. Ita uides, hoc problema esse partem alteram totius summae Christiani-
narum rerum, in quo pendet (et) periclitatur cognitio sui ipsius, cognitio (et) gloria
Dei. Quare non est ferendu(m) in te, Mi Erasme, ut hoc nosse irreligiosum, curio-
sum et uanum appelles, Multa tibi debemus, Sed pietati omnia debemus. Quin tu
ipse totum bonum nostrum Deo ascribendum esse sentis,¹⁰¹ idq(ue) asseris in for-
ma tui Christianismi, Hoc autem asserto, certe simul asseris, Dei misericordiam
solam omnia agere (et) uoluntatem nostram nihil agere, sed potius pati, alioqui
non totum Deo tribuetur, At paulo post, negas id asserere uel nosse, esse reli-
giosum pium (et) salutare, Sed sic loqui cogitur mens sibi ipsi non constans, in
rebus pietatis incerta et imperita.

Altera pars summae Christianae est, Nosse, an Deus contingenter aliquid pre-
sciatis, (et) an omnia faciamus necessitate, Et hanc etiam irreligiosam, curiosam, (et)
uanam facis, sicut (et) omnes impij faciunt, Quin daemones (et) damnati exosam
(et) execrabilem faciunt. Neq(ue) stultus es si istis quaestionibus te eximis, modo
id fieri liceat, Sed interim parum bonus Rhetor (et) Theologus es, qui de lib(ero)

⁹⁸ S. o. Anm. 19.

¹⁰⁰ 1. Kor. 12,6.

⁹⁹ Gal. 6,7.

¹⁰¹ Erasmus; s. o. Anm. 85.

* to begin to perceive
clearly, to begin to
feel deeply
** to exert oneself,
to make a great effort
*** slippery, smooth
+ to laugh at, to mock
++ to force against,
to dash at
+++ chance, heedlessness,
foolishness

¹⁵ # hinge of a door,
that on which all
depends
to investigate in
detail

20

25

* to put to the test,
to be exposed to
danger

30 ** and even

35

40 # and even
hating, hateful
to take away,
to remove, to
release
a little, too
little

* to take before,
to anticipate, to
expect
** whetstone,
grindstone
*** oratorical art,
eloquence

+ experience,
knowledge
++ to throw away,
to abandon
+++ to throw away,
to give up

to deprive of,
to rob
useless,
unsuitable
to press, to
push forward

* favourable,
gracious
** contingere - to
happen
*** unchangeable

+ stroke of lightning,
thunderbolt
++ to prostrate, to
overthrow
+++ to pulverise,
to use up, to wear
away
++++ to disguise,
to hide, to ignore

to make strong,
to support
healthily,
beneficially
to settle apart,
to fall into disagree-
ment

* ignorant,
unaware

arbi(trio) sine istis partibus dicere (et) docere prae sumis. Fungar cotis¹⁰² uice (et) ipse non rhetor, egregium rhetorem officij sui monebo, Si de oratoria scripturus, sic diceret Quintilianus, ^(quote from Q.) meo iudicio, illa stulta (et) superuacanea, de inuentione, dispositione, elocutione, memoria, pronunciatione, omittenda sunt, satis sit nosse, oratoriam esse benedicendi peritiam, nonne rideres artificem?¹⁰³ Non aliter tu quoq(ue) facis, scripturus de lib(ero) arbit(rio) abigis (et) ab ijcis primum, totum corpus (et) omnes partes artificij eius de quo scripturus es, Nam fieri non potest, ut scias, quid sit lib(erum) arb(itrium) nisi scieris, quid possit uoluntas humana, Quid Deus faciat, an necessario praesciat, Nonne (et) rhetores tui docent, De causa aliqua dicturum, [615] oportere dicere, Primum an sit, deinde quid sit, quae eius partes, quae contraria, affinia, similia (et)c(etera)? Tu uero miserum illud per sese lib(erum) arb(itrium) his omnibus spolias, (et) nullam quaestionem de eo definis, nisi unam illam primam, scilicet, an sit, idq(ue) argumentis talibus, qualibus uidebimus, ut ineptiorem librum de lib(ero) arb(itrio) non uiderim, excepta orationis elegantia, Sophistae sane melius hic saltem dialecticantur, quando rhetoricari nesciunt, qui lib(erum) arb(itrium) aggressi, definiunt omnes quaestiones eius, An sit, quid sit, quid faciat, quomodo habeat (et)c(etera) licet (et) ipsi non efficiunt quod tentant. Vrgebo igitur hoc libello te (et) Sophistas omnes, donec lib(eri) arb(itrii) uires (et) opera mihi definiatis, Et sic urgebo <Chri- sto propitio> ut sperem me adacturum te ad penitentiam editae diatribes tuae. Est itaq(ue) (et) hoc imprimis necessarium (et) salutare Christiano, nosse, quod Deus nihil praescit contingenter, sed quod omnia incommutabili (et) aeterna, infallibiliq(ue) uoluntate (et) praeuidet¹⁰⁴ (et) proponit (et) facit. Hoc fulmine ster- nitur (et) conteritur penitus lib(erum) arb(itrium) ideo qui lib(erum) arb(itrium) uolunt assertum, debent hoc fulmen uel negare uel dissimulare, aut alia ratione a se abigere. Antequam uero id mea disputatione (et) scripturae auctoritate firmem, prius tuis uerbis ipsum tractabo, Nonne tu es mi Erasme, qui asseruisti paulo ante, Deum natura iustum, natura clementissimum?¹⁰⁵ Si hoc uerum est, nonne sequitur, quod incommutabiliter sit iustus (et) clemens? ut quemadmodum natura eius non mutatur inaeternum, ita nec eius iustitia (et) clementia. Quod autem de iustitia (et) clementia dicitur, etiam de scientia, sapientia, bonitate, uoluntate (et) alijs diuinis rebus dici oportet. Si igitur haec religiose, pie (et) salu- briter de Deo asseruntur, ut tu scribis, Quid accidit tibi, ut tibi ipsi dissidens, irre- ligiosum, curiosum, ac uanum nunc asseras, dicere, Deum necessario praescire? Scilicet uoluntatem immutabilem Dei praedicas esse descendam, immutabilem eius uero praescientiam nosse uetas, An tu credis, quod nolens praesciat, aut igna-

¹⁰² Jonas: „Ich will als Wetzstein dienen...“

¹⁰³ Quintilian: *Institutiones oratoriae* 2,15,38.

¹⁰⁴ Luther nimmt hier zur Frage des göttlichen Vorherwissens in der Weise Stellung, wie dies schon in der Scholastik geschieht. Vgl. Thomas v. Aquin: S.th. 1 qu.14 art.13 Utrum scientia Dei sit futuorum contingentium; L4,186: „...contingentia...infallibiliter a Deo cognoscuntur...“; Biel: Sent.I dist.38 qu.un.; Tübingen 1,682-713: Utrum Deus habeat scientiam determinatam et necessariam omnium futuorum contingentium, wo diese Frage in bejahendem Sinne behandelt wird.

¹⁰⁵ Erasmus: „...a deo naturo iusto,...natura clementissimo:...“; s. o. Anm. 85.

rus uelit? Si uolens praescit, aeterna est (et) immobilis *quia natura* uoluntas, si praesciens uult, aeterna est (et) immobilis *quia natura* scientia. Ex quo sequitur irrefragabiliter, omnia quae facimus, omnia quae fiunt, (ct) si nobis uidentur mutabiliter (et) contingenter fieri, reuera tamen, fiunt necessario (et) immutabiliter, si Dei uoluntatem spectes.¹⁰⁶ Voluntas enim Dei efficax est, (etsi) quae impediri non potest, cum sit naturalis ipsa potentia Dei, Deinde sapiens, ut falli non possit, Non autem impedita uoluntate, opus [616] ipsum impediri non potest, quin fiat, loco, tempore, modo, mensura, quibus ipse (et) praeuidet (et) qualis est hominum uoluntas, ubi aedificata domo, quam uolunt, cessat uelle, ut in morte desinit, tum uere posset dici, aliquid contingenter (et) mutabiliter fieri, At hic contra fit, opus desinit (et) uoluntas permanet, tantum abest, ut ipsum opus dum fit (et) permanet, contingenter esse aut permanere possit. Contingenter autem fieri dicitur *ne uocabulis abutamur* latina lingua, non ipsum opus contingens fieri, sed contingente (et) mutabili uoluntate fieri, qualis in Deo non est, Deinde contingens opus dici non potest, nisi quod nobis contingenter (et) uelut casu *imprudentibusque nobis* ^(ahl. abs.) fit, Quia nostra uoluntas uel manus illud arripit uelut casu oblatum, ut qui nihil de eo aut cogitauimus aut uoluimus antea.¹⁰⁷ Sudauerunt hic sophistae iam multis annis (et) tandem uicti, coacti sunt concedere, Omnia quidem necessario fieri, necessitate consequentiae *ut dicunt*, sed non necessitate consequentis,¹⁰⁸ Sic eluserunt violentiam [617] istius quaestio[n]is,

¹⁰⁶ Thomas v. Aquin: S.th.1 qu.14 art.13; L 4,186 (Fortsetzung des Zitates von o. Anm. 104): „... inquantum subduntur divino conspectui secundum suam praesentialitatem: et tamen sunt futura contingentia, suis causis comparata.“ Vgl. ib. qu.19 art.4; L 4,237f.

¹⁰⁷ Im zweiten Band der Wittenberger Ausgabe, lateinischer Teil findet sich auf Bl. 462^r der ersten Auflage von 1546 (Tomvs scevndvs omnivm opervm reverendi Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiae...), 1551 Bl. 426^r und 1562 Bl. 429^r sowie auch im dritten Band der Jenaer Ausgabe, lateinischer Teil auf Bl. 171^r der ersten Auflage von 1557 (Tomvs tertivs omnivm opervm Reuerendi Patris D. M. L. continens quae edita sunt ab Anno XXIII. vsque ad Annum XXXVIII...), in den späteren Auflagen von 1567, 1582 und 1603 jeweils einige Seiten davor, ein Zusatz: „Optarim sane aliud melius vocabulum dari in hac disputatione quam hoc usitatum Necessitas, quod non recte dicitur, neque de divina, neque humana voluntate. Est enim nimis ingratae et incongruae significationis pro hoc loco, quandam velut coactionem, et omnino id, quod contrarium est voluntati, ingens intellectui, cum tamen non hoc velit causa ista quae agitur. Voluntas enim sive divina sive humana nulla coactione, sed mera lubentia vel cupiditate quasi vere libera facit quod facit, sive bonum sive malum: sed tamen immutabilis et infallibilis est voluntas Dei, quae nostram voluntatem mutabilem gubernat, ut canit Boethius: Stabilisque manens das cuncta moveri (Philosophiae consolationis libri 5, dort 3,9); et nostra voluntas, praesertim mala, se ipsa non potest facere bonum. Igitur quod non praestat vox, impleat intellectus legentis necessitatem, intelligens id quod dicere velles, immutabilem voluntatem Dei et impotentiam nostrae voluntatis malae, ut aliqui dixerunt necessitatem immutabilitatis, nec hoc satis grammaticae nec theologice.“ Zur Sache vgl. WA 1,147,38–148,12 = StA 1,159,2–13. – Zum Begriff der necessitas immutabilitatis s. u. Anm. 573.

¹⁰⁸ Hierzu s. StA 1,168 Anm. 36 (u. a. den Verweis auf Biel). Bei Behandlung der Frage, ob ein Grund der Prädestination beim Prädestinierten und der Verwerfung beim Verworfenen vorliegt, unterscheidet Biel, a. a. O. zwischen einer uneigentlichen Ursache (im Sinne

+ unopposed, without contradiction
++ changeable, mutable
+++ saper - to have a flavour, to have a sense, to be judicious, to have knowledge, sapiens - wise, sensible, judicious
to obstruct, to entangle, to impede
to accomplish, to complete
to leave off, to cease
* to last on, to endure
** not foreseeing, unaware
*** to seize, to grasp

+ to sweat
++ to yield, to admit
+++ to ward off, to outplay, to out-maneuvre

+ to play upon, to mock,
to ridicule
++ to feel burdensome,
to feel annoyed, to disdain
+++ thick, dense

mockery, derision
no less, notwithstanding
as much as you please

uerum (et) seipso⁺ potius illuserunt, Quam sit enim hoc nihil, non grauabor ostendere, Necessitatem consequentiae uocant, ut crasse dicam, Si Deus aliquid uult, necesse est ut ipsum fiat, sed non est necesse, ut id sit, quod fit, Solus Deus enim necessario est, omnia alia possunt non esse, si Deus uelit, Ita actionem Dei necessariam dicunt, si uolet, sed factum ipsum non esse necessarium, Quid autem istis ludibrijs uerborum efficiunt? Id scilicet, facta res non est necessaria, id est, non habet essentiam necessariam, hoc est aliud nihil dicere quam, res facta non est Deus ipse, Nihilominus manet illud, ut omnis res necessario fiat, si actio Dei necessaria uel consequentiae necessitas est, quantumlibet iam facta non sit necessario, id est, non sit Deus, uel non habeat essentiam necessariam, Si enim ego sio necessario, parum me mouet, quod esse meum uel fieri sit mutabile, nihilominus ego ille contingens (et) mutabilis, qui non sum Deus necessarius, sio. Quare illorum ludibrium, Necessitate consequentiae sed non necessitate consequentis omnia fieri, nihil aliud habet quam hoc, Omnia quidem necessario fiunt, sed sic facta, non sunt ipsemet Deus, Quod uero opus erat hoc nobis dicere? quasi metuendum fuerit, ut factas res assereremus Deum esse, uel diuinam (et) necessariam naturam habere, Adeo stat (et) permanet inuicta sententia, Omnia necessitate fieri. Nec est hic ulla obscuritas aut ambiguitas. In Esaia dicit, Consilium meum stabit (et) uoluntas mea fiet.¹⁰⁹ Quis enim puer non intelligit, quid uelint haec uocabula, Consilium, uoluntas, fiet, stabit? Sed cur nobis Christianis illa sunt abstrusa, ut irreligiosum (et) curiosum ac uanum sit, illa tractare (et) nosse, cum talia gentiles Poetac (et) ipsum uulgas, usu communissimo terat in ore? Quoties unus Virgilius fatum [618] memorat? Certa stant omnia lege,¹¹⁰ Item, stat sua cuiq(ue) dies.¹¹¹ Item, Si te fata uocant.¹¹² Item, Si qua fata aspera rumpas,¹¹³ Nihil ille Poeta aliud facit, quam ut in Troia uastata, (et) Romano imperio suscitando, fatum plus valere quam omnium hominum studia, significet, atq(ue) adeo necessitatem (et) rebus (et) hominibus imponere. Deniq(ue) Deos suos immortales fato subiicit, cui necessario caedant (et) ipse Iupiter (et) Iuno. Inde finixerunt parcas illas tres, immutabiles, implacabiles, irreuocabiles. Senserunt illi sapientes uiri, id quod res ipsa cum experientia probat, nulli hominum unquam sua consilia processisse, sed omnibus alio quam cogitare, rem cecidisse, Si pergam¹¹⁴ potuissent dextra defendi, etiam hac defensa fuissent, ait Hector Virgilij.¹¹⁴ Inde uulgatissimum uerbum in omnium ore, Quod

zeitlicher Priorität einer Sache zur consequentia) und einer causa consequentis im eigentlichen Sinne. S. auch Thomas v. Aquin: S.th.1 qu.19 art.3; L 4,234f., der hier unterscheidet zwischen einem unbedingten, in seinem Wesen begründeten (absolute, ex necessitate) und einem bedingten (ex suppositione), auf das Mittel zu einem Zweck gerichteten Wollen Gottes.

¹⁰⁹ Jes. 46,10.

¹¹⁰ Manilius: Astronomica 4,14: „Fata regunt orbem, certa stant omnia lege.“ – WA 2, 660,4f.; 7,146,9; 20,119,6.22; 40III,252,22; WATR 1,122,35f.; WADB 3,165,14f.

¹¹¹ Vergil: Aeneis 10,467f.: „Stat sua cuique dies; breve et irreparabile tempus omnibus est vitae.“

¹¹² Ders.: Ib. 6,146f.: „Namque ipse volens facilisque sequentur, Si te fata vocant.“

¹¹³ Ders.: Ib. 6,883: „Si qua fata aspera rumpas.“

¹¹⁴ Ders.: Ib. 2,291f.: „Si Pergama dextra defendi possent, etiam haec defensa fuissent.“ – WA 15,371,6–9; 25,141,17f.; 40III,243,15; WATR 5,106,3f.

* hidden
** to rub, to crush,
to wear away
*** to stir up, to awaken,
to raise

+ goddess of fate
++ unappeasable
+++ unchangeable,
irrevocable
++++ Pergama, orum
citadel of Troy

Deus uult, fiat, Item, Si uolet Deus, faciemus, Item, Sic uoluit Deus, Sic placitum superis, Sic uoluistis, ait Virgilius, ut uideamus, in uulgo non minus relictam esse scientiam praedestinationis (et) praescientiae Dei, quam ipsam notitiam diuinitatis, Et ij qui sapientes uoluerunt uideri, suis disputationibus eo abierunt, donec obscurato corde, stulti fierent, Roma 1.¹¹⁵ (et) negarent uel dissimularent ea, quae Poetae (et) uulgus, atq(ue) ipsorummet conscientia pro usitatissimis, certissimis (et) uerissimis habent.

Vltra dico, non modo quam ista sint uera, de quo infra latius ex scripturis dicetur, uerum etiam quam religiosum, pium (et) necessarium sit ea nosse, His enim ignoratis, neq(ue) fides, neq(ue) ullus Dei cultus consistere potest, Nam hoc esset uere Deum ignorare, *cum qua ignorantia* salus stare [619] nequit, ut notum est. Si enim dubitas, aut contemnis nosse, quod Deus omnia, non contigenter, sed necessario (et) immutabiliter praesciat (et) uelit, quomodo poteris eius promissionibus credere, certo fidere ac niti? Cum enim promittit, certum oportet te esse, quod sciat, possit (et) uelit praestare, quod promittit, Alioqui eum non ueracem, nec fidelem a estimabis, quae est incredulitas (et) summa impietas (et) negatio Dei altissimi. At quo modo certus (et) securus eris? nisi scieris illum, certo (et) infalibiliter (et) immutabiliter, ac necessario scire (et) uelle (et) facturum esse, quod promittit. Neq(ue) solum certos oportet nos esse, Deum necessario (et) immutabiliter uelle (et) facturum, sed etiam gloriari in hoc ipso, ut Paulus Rom. 3. Esto autem Deus uerax, omnis homo mendax,¹¹⁶ Et iterum, Non quod exciderit uerbum Dei,¹¹⁷ Et alibi Fundamentum Dei firmum stat, habens signaculum hoc, Nouit dominus, qui sunt eius.¹¹⁸ Et Tit. 1. Quam promisit Deus non mendax, ante tempora saecularia.¹¹⁹ Et Ebrie. 11. Oportet accede(n)tem credere, quod Deus sit, (et) in se sperantibus remunerato sit.¹²⁰

Itaq(ue) fides Christiana prorsus extinguitur, promissiones Dei (et) uniuersum Euangelion penitus corruit, si doceamur (et) credimus, non esse nobis sciendam praescientiam Dei necessariam, necessitatemq(ue) faciendorum. Christianorum enim haec una (et) summa consolatio est in omnibus aduersitatibus, nosse, quod Deus non mentitur, sed immutabiliter omnia facit, (et) uoluntati eius neque resisti, neque eam mutari aut impediri posse. Tu nunc uide, Mi Erasme, quorsum nos tua illa abstinentissima, pacis amicissima Theologia ducat? Tu auocas (et) uetas nos eo niti, ut praescientiam Dei (et) necessitatem in rebus (et) hominibus discamus, sed consulis, talia relinquere, uitare (et) contemnere, Qua opera tua inconsulta simul nos doces, ut [620] ignorantiam Dei, quae sua sponte uenit (et) agnata quoq(ue) est, quaeramus, fidem contemnamus, promissiones Dei deseramus, omnia solatia spiritus (et) certitudines conscientiae nihili faciamus, Qualia uix Epicurus ipse praescriberet, Deinde hoc non contentus, irreligiosum, curiosum, uanumq(ue) uocas,¹²¹ qui talibus studuerit cognoscendis, religiosum uero, pium ac sobrium, qui contempserit, Quid his uerbis igitur aliud struis, quam Christianos esse curiosos, uanos (et) irreligiosos? Christianismum esse rem prorsus nullius momenti, uanam (et) stultam ac plane impiam. Ita fit iterum, ut dum nos maxime

¹¹⁵ Vgl. Röm. 1,21f.

¹¹⁶ Röm. 3,4.

¹¹⁷ Röm. 9,6.

¹¹⁸ 2. Tim. 2,19.

¹¹⁹ Titus 1,2.

¹²⁰ Hebr. 11,6.

¹²¹ Erasmus: „ . . . irreligiosa curiositate irrumpendum . . .“, s. den Text o. Anm. 85.

+ pleasing, acceptable
++ to hide, to pretend to
not see, to ignore
+++ usual, customary

* beyond, farther, more than

10

15

20

** remunerari - to repay, to recompense

25

*** to collapse, to shatter

30 # in what direction, to what end
to keep away from, to abstain
friendly, kind
to learn

+ agnasci - to be born in
+ edition to, innate
++ comfort, relief
+++ to build, to cause, to order

40

+ to scare off, to frighten away
++ chance, heedlessness, rashness
+++ wonderful sign, omen, monstrosity

to blab out, to chatter
to dash against, to force upon
unwilling, reluctant

* scene, stage, public
** moderate, middling
*** to play the fool, to talk nonsense, to cheat

+ involvere - to roll in, to wrap up
++ to plunge into, to immerse
+++ to pardon, to forgive

parere - to bring forth, to create
sharp, keen
to pursue, to attack

* to defile, to pollute
** dung, ordure
*** to claim, to assert, to protect, to avenge

+ to separate, to distinguish
++ sediment, impurity
+++ trifles, nonsense

profici - to go forward, to proceed, to originate
expense, cost, loss
examining magistrate, torturer, executioner

+ papyrus, paper
++ to spare (+ dat.), to refrain from
+++ it is expedient, it is useful
++++ to expose for sale, to prostitute
+++++ mixed, common, ordinary, promiscuous

deterrere uis a temeritate, more stultorum in contrarium raptus, nihil doces, nisi summas temeritates, impietas, perditiones. Sentisne in hac parte libellum tuum esse adeo impium, blasphemum ac sacrilegum, ut nullum habeat uspiam similem?

5 Non de animo tuo dico, ut supra dixi, Neq(ue) enim sic perditum te existimo, quod haec uelis docere aut fieri ex animo, Sed ut ostenderem tibi, quanta portenta cogatur imprudenter effutire, qui malam caussam suscepit agendam, Deinde quid sit, in diuinis res (et) literas impingere, dum aliorum obsequio, personam sumimus, (et) iniuita conscientia alienae scenae seruimus. Non est ludus neq(ue) iocus, sacras literas (et) pietatem docere, facillime enim hic contingit lapsus ille, de quo Iacobus dicit, Qui offendit in uno, fit omnium reus.¹²² Ita fit enim, ut cum modicūm uideamur uelle nugari, nec satis reuerenter sacras literas habemus, mox impietatibus inuoluamur, blasphemisq(ue) immergeamur, sicut hic tibi contigit Erasme, Dominus ignoscat tibi (et) misereatur tui. Quod uero Sophistae in his rebus tot quaestionum examina pepererunt, (et) multa alia inutilia miscuerunt, qualia multa recenses,¹²³ scimus (et) confitemur tecum, acriusq(ue) insectati sumus (et) magis quam tu, Sed tu imprudenter (et) temere facis, qui puritatem sacrarum rerum misces, confundis, (et) assimilas cum prophanis (et) stultis quaestionibus impiorum. Conspurcarunt illi aurum (et) mutauerunt colorem bonum,¹²⁴ ut Ieremias ait, sed non simul aurum cum stercore comparandum (et) abiiciendum est, ut tu facis, Vindicandum aurum ab illis (et) secernenda pura scriptura ab illorum fecibus (et) sordibus, id quod mei semper fuit studij, ut alio loco haberentur diuinae literae, alio illorum nugae. Nec nos mouere debet, quod nihil istis quaestionibus profectum sit, nisi quod magno concordiae dispendio minus amamus dum plus satis uolumus sapere,¹²⁵ Nobis non est quaestio, quid Sophistae quaestionarij profecerint, sed quomodo nos boni (et) Christiani siamus, nec debes doctrinae Christianae imputare, quod impij male agunt, Ea enim nihil sunt ad propositum, (et) poteras alio loco dicere (et) papyro parcere.

30 Tertio capite, pergis nos modestos (et) quietos illos Epicuros reddere, alio genere consilij, nec sanioris, quam sunt praedicta duo. Videlicet, quod [621] quaedam eius generis sunt, ut etiam si uera essent (et) sciri possent, non tamen expediret ea prostituere promiscuis auribus.¹²⁶ Et hic iterum confundis (et) misces omnia, more tuo, ut prophanis aeques sacra, nullo prorsus discriminé, Iterum lapsus in scripturae (et) Dei contemptum (et) iniuriam. Dixi superius.¹²⁷ Ea quae sacris literis aut traduntur aut probantur, esse non modo aperta, sed (et) salutaria, ideo tuto

¹²² Jak. 2,10.

¹²³ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 8,2-6: „Quot examina quaestionum vel contentionum potius nobis peperit personarum distinctio, ratio principii, distinctio nativitatis et processionis? Quas turbas concitat in orbe digladiatio de conceptione θεοτόκου virginis?“

¹²⁴ Vgl. Thren. 4,1.

¹²⁵ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 8,6-9: „Quaeso, quid hactenus his operosis quaestionibus profectum est, nisi quod magno concordiae dispendio minus amamus, dum plus satis volumus sapere?“

¹²⁶ Ders.; Ib. = Walter 8,9-11: „Iam sunt quaedam eius generis, ut etiamsi uera essent et sciri possent, non expediret tamen ea prostituere promiscuis auribus.“

¹²⁷ S. o. S. 184,16-185,13.

inuulgari, disci (et) sciri posse imo debere, ut falsum sit, quod dicis, non esse pro-
stituenda promiscuis auribus, si de ijs, quae in scriptura sunt, dicis, Nam de alijs
si dixeris, nihil ad nos, nec in loco dixeris, sed uerbis chartas (et) tempora perdis.
Deinde nости, mihi cum Sophistis nulla in re conuenire, ut merito mihi parceres,
nec eorum abusus mihi obijceres, Contra me enim in libro isto tibi dicendum erat,
repreahensi, Hoc semel dictum uelim ac repetitum, quoties me Sophistis misces,
(et) causam meam illorum insanias grauas, Inique enim facis, quod optime nости.
Iam uideamus rationes consilij tui, Deum esse secundum naturam in ^{antro} ⁺⁺ scarabe-
bei uel etiam cloaca ⁺⁺⁺ quod tu ^uereris dicere, (et) arguis Sophistas ita ⁺⁺⁺⁺ garrire
minus quam in caelo, etiam si uerum esset, putas tamen irrationaliter disputari
apud multitudinem.¹²⁸ Primum, garriant qui garriant, [622] nos non de facto
hominum hic disputamus, sed de iure (et) ¹²⁹ lege, non ut uiuamus, sed ut uiuere
debeamus, Quis nostrum ubique recte uiuit (et) agit? At ideo ius (et) doctrina non
damnatur, sed nos potius damnat. Sed tu ista peregrina longe petis, (et) undiq(ue)
corradiis multa, quod te male habet unus ille locus, de praescientia Dei, quem
cum nulla ratione potes uincere, multiloquio inani lectorem interim fatigare
conaris. Sed eant illa, Ad rem redeamus. Quorsum igitur hoc tendit, ut quaedam
non uulganda censeas? An caussam libe(ri) arbi(trii) inter ea numeras? Tum red-
ibit contra te, totum quod supra dixi de necessitate discendi libe(ri) arbitrij,¹³⁰
Deinde, cur tu ipse te non sequeris (et) omittis diatriben tuam? Si bene facis lib(e-
rum) arbi(trium) tractando, cur uituperas? si malum est, cur facis? Si uero non
inter ea numeras, iterum causae statum interim fugis, (et) non in loco uerbosus
Orator aliena tractas.

Nec tamen recte hoc exemplum tractas, (et) inutiliter disputari coram multitudi-
ne damnas illud, Deum esse in antro uel cloaca, Nimis enim humana cogitas de
Deo. Fateor quidem, esse quosdam leues concionatores, qui nulla religione aut
pietate, sed uel cupiditate gloriae, aut studio nouitatis alicuius, [623] aut impa-
tientia silentij leuissime garriunt ac nūgantur, At ij non placent, neq(ue) Deo,
neq(ue) hominibus, etiam si Deum asserant esse in caelo coelorum. Verum ubi
graues (et) pij concionatores sint, qui modestis, puris (et) sanis uerbis^{130a}
docent, illi sine periculo, imo magno fructu tale coram multitudine dicunt.
Nonne oportet nos omnes docere, filium Dei fuisse in utero uirginis (et) natum ex
uentre? At quantum distat uenter humanus ab alio quoquis immundo loco? Et quis
non faede ac tūpiter posset illum definire? At illos merito damnamus, cum
abundent uerba pura, quibus eam necessitatem etiam cum decore (et) gratia
dicimus. Item Christi ipsius corpus fuit humanum sicut nostrum, Quo quid

¹²⁸ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 8,11–15: „Fortasse verum est, quod solent garrire so-
phistae, deum secundum naturam suam non minus esse in antro scarabei, ne quid dicam
obscoenius, quod istos tamen non pudet dicere, quam in caelo; et tamen hoc inutiliter
disputaretur apud multitudinem.“

¹²⁹ Sprichwörtliche Redensart: Non de facto, sed de jure, so auch WA 8,414,19;
10II,182,26, auch in der Form: Multa facta fieri, quae iure non siant WA 44,158,13.

¹³⁰ S. o. S. 186,24–189,39.

^{130a} Der Erstdruck fügt hinter uerbis ein unverständliches dobis ein.

* paper
** to spare (+ dat.)

+ cave, hollow, hole
++ scarab beetle
+++ sewer, drain, ex-
cretory organ
++++ to be afraid, to be
ashamed, to have respect
+++++ to chatter, to prate,
to tattle

foreign, strange
to scrape together, to
raise together
talkativeness
to censure, to blame

* to trifile, to play the fool,
to talk nonsense
** foede - foully, cruelly,
horribly
*** in an ugly manner,
disgracefully, dreadfully

faedius? Num ideo non dicemus Deum habitasse corporaliter in eo,¹³¹ quod Paulus dixit? Quid faedius morte? Quid horribilis inferno? At Propheta Deum esse secum in morte (et) in inferno sibi adesse,¹³² gloriatur.

Igitur Pius animus non exhorret audire, Deum esse in morte, uel in inferno, quorum utrunq(ue) horribilis ac faedius est, antro uel cloaca, imo cum scriptura testetur Deum esse ubiq(ue), (et) replere omnia,¹³³ non solum dicit eum esse in locis illis, uerum necessario disset (et) noscet eum ibi esse, Nisi forte, si qua per tyrannum captus in carcerem aut in cloacam proijcerer, quod multis sanctis contigit, non mihi licebit, Deum ibi inuocare, uel credere mihi adesse, donec uenero in templum aliquod ornatum. Si ita nugandum de Deo nos docueris, (et) locis essentiae eius offenderis, nec in coelo eum nobis residere tandem permittes, neq(ue) enim coeli coelorum eum capiunt,¹³⁴ neq(ue) digni sunt, Verum ut dixi, more tuo, sic odiose pungis, ut causam nostram graues (et) exosam reddas, quod uideres eam tibi insuperabilem et inuictam. Alterum exemplum, tres esse Deos, fateor esse offendiculo, si doceatur, nec est ueru(m) nec scriptura docet, Sed Sophistae sic loquuntur, (et) nouam Dialecticam finixeru(n)t,¹³⁵ Verum haec quid ad nos?

Reliquum de confessione (et) satisfactione, mirum est, quam foelici pru-[624]denta causeris, (et) ubiq(ue), sicut soles, super aristas graderis,¹³⁶ ne uideare nec nostra simpliciter damnare, nec Pontificum tyrannidem offendere, id quod tibi minime tutum est, Itaq(ue) sepositis interim Deo (et) conscientia *«Quid enim ad Erasmus, quid ille in his rebus uelit, (et) quid huic expediat»* in laruam externam ruis, (et) uulgus accusas, quod praedicatione liberae confessionis (et) satisfactionis, pro sua malicia abutitur in libertatem carnis,¹³⁷ Necessitate uero confitendi *«ut dicis»* utcunq(ue) cohibetur,¹³⁸ O praeclara (et) egregia ratio. Hoccine est Theologiam docere? Animas ligare legibus¹³⁹ (et) *«ut Ezechiel dicit»* mortifica-

¹³¹ Vgl. Kol. 2,9.

¹³² Vgl. Ps. 139(138),8.

¹³³ Vgl. Jer. 23,24.

¹³⁴ 3. Reg. 8,27.

¹³⁵ Erasmus; Leiden 9,1217 = *Walter* 8,15–17: „Et tres esse deos, ut vere dici possit iuxta rationem dialectices, certe apud multitudinem imperitam magno cum offendiculo dicentur.“ Walter verweist hierfür auf Petrus d’Alliaco: *Sent. I qu.5 H.*

¹³⁶ Im Sinne von „Auf Eiern gehen“. Vgl. Hieronymus: *Epistulae* 82,5; *MPL* 22,739 = *CSEL* 55,112: „... totum relinquit ambiguum et quasi super aristas graditur ...“ – *WA* 2,661,12; 10II,198,6; 18,666,29f.

¹³⁷ Vgl. Gal. 5,13.

¹³⁸ Erasmus; Leiden 9,1217 = *Walter* 8,17–9,7, gab gegen Luthers Kritik am römischen Beichtzwang zu bedenken: „Si mihi constaret, quod secus habet, hanc confessionem, qua nunc utimur, nec fuisse institutam a Christo nec ab hominibus potuisse institui et ob hoc non exigendam a quoquam, item non requiri satisfactionem pro commissis, vereret tamen eam opinionem publicare, quod videam plerosque mortales mire propensos ad flagitia, quos nunc utcunq(ue) cohibet aut certe moderatur confitendi necessitas.“ Eine Reihe der in der Bannandrohungsbulle „Exsurge Domine“ vom 15. Juni 1520; *DS* 1455–1465 = *Mirbt-Aland* Nr. 789 (S. 505f. Nr. 5–15) und von Luther in der „Assertio omnium articulorum ...“, *WA* 7,112–122, (vgl. auch „Grund und Ursach ...“, *WA* 7,351,13–389,14 = *StA* 2,341,7–364,22) zitierten Sätze hatte sich auf Fragen des Bußsakramentes bezogen.

¹³⁹ Vgl. Röm. 7,2.

* foul, disgusting, abominable
** cave, hollow, hole
*** sewer, drain, excretory organ

in any way
to talk nonsense
to sting, to bite, to trouble
hateful

+ annoyance, offence, obstacle
++ to plead as an excuse, to urge as a pretext
+++ ear of corn
++++ to step, to walk
+++++ = videaris

* it is expedient, it is useful
** appearance, mask, ghost
*** in whatever way, anyhow, however
**** hic, haec, hoc + strengthened with ce + interrogative particle ne

re,¹⁴⁰ quae ligatae non sunt a Deo? Scilicet hac ratione nobis suscitas uniuersam tyrannidem Pontificiarum legum, tanquam utilem (et) salutarem, quia (et) illis quoq(ue) cohibetur uulgi malicia, Sed nolo inuehi, quemadmodum meretur hic locus, Rem breuiter dicam, Bonus Theologus sic docet, Vulgus coercendum est externa ui gladij, ubi male egerit, sicut Paulus docet Roma .13.¹⁴¹ non autem conscientiae eorum falsibus legibus irretiendae sunt, ut peccatis diuexentur, ubi peccata non esse Deus uoluit, Solius enim Dei praecepto conscientiae ligantur,¹⁴² ut media illa tyrannis Pontificum, quae falso terret (et) occidit animas intus, (et) foris frustra fatigat corpus, e medio prorsus tollatur, Quia (et) si foris cogit ad confessionem aliaq(ue) onera, tamen per haec animus non cohibetur, sed magis exasperatur ad odium Dei (et) hominum, (et) frustra in externis excarnificat corpus, facitq(ue) meros hypocritas, ita ut legum eiusmodi tyranni aliud non sint, quam lupi rapaces,¹⁴³ fures (et) latrones¹⁴⁴ animarum, Et hos tu bonus animarum consul, nobis commendas rursus, hoc est, auctores crudelissimorum animicidarum, ut mundum hypocritis, Deum blasphemantibus (et) contemnentibus in corde repleant, ut foris in modico coercentur, quasi aliis modis coercendi non sit, qui nullos hypocritas facit, et sine conscientiarum perditione fit, ut dixi.

[625] Hic allegas similitudines, quibus uis abundare (et) aptissime uti uideri, Esse scilicet morbos, qui minore malo tolerantur, quam tollantur, ut lepra (et)c(etera),¹⁴⁵ Item addis exemplum Pauli, qui discreuerit inter ea quae licent (et) quae expediunt,¹⁴⁶ Licet *inquis* uerum dicere, uerum non expedit, apud quosuis, nec quolibet tempore, nec quouis modo.¹⁴⁷ Quam copiosus Orator, nihil tamen intelligens quid loquaris, In summa, sic agis causam hanc, quasi res tibi mecum esset, de periculo pecuniae reparabilis, aut alterius cuiuspiam rei leuissimae, cuius dispendio, tanquam longe uilioris, quam sit externa illa pax, non debeat ullus adeo moueri, quin caedat, faciat, patiatur, pro loco, ne sic tumultuari necesse sit mundum. Plane igitur significas, pacem istam (et) tranquillitatem carnis tibi longe praestantiores uideri quam fidem, quam conscientiam, quam salutem, quam uerbum Dei, quam gloriam Christi, quam Deum ipsum.¹⁴⁸ Ideo dico tibi, atq(ue) hoc sensibus imis reponas oro, Mihi rem seriam (et) necessariam, aeternamq(ue) in hac causa peti, talem ac tantam, ut eam assertam (et) defensam oporteat per mortem quoq(ue), etiam si mundus totus non solum conflictari (et) tumultuari debeat, uerum etiam in unum cahos ruere (et) in nihilum redigi. Haec

* to attack
** to catch in a net,
to entangle
*** to pull asunder

+ grasping, rapacious,
devouring
++ anima/animus +
caedere - soulmurder
(used here as a masculine noun)

¹⁴⁰ Vgl. Ez. 13,18f.

¹⁴¹ Vgl. Röm. 13,4. Hierzu hatte Luther sich grundlegend geäußert in seiner Schrift „Von weltlicher Oberkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei“; WA 11,251,1-21 = o. S. 39,13-40,4.

¹⁴² Vgl. Spr. 3,1.

¹⁴³ Vgl. Matth. 7,15.

¹⁴⁴ Vgl. Joh. 10,8.

¹⁴⁵ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 9,7-9: „Sunt quidam corporum morbi, qui minore malo tolerantur, quam tolluntur, veluti si quis in calido sanguine trucidatorum infantum lavet, ut lepra careat.“

¹⁴⁶ Vgl. 1. Kor. 6,12; 10,23.

¹⁴⁷ Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 9,11-13: „Paulus novit discrimin inter ea, quae licent, et ea, quae expediunt. Licet verum dicere, verum non expedit apud quoslibet nec quovis tempore nec quovis modo.“

¹⁴⁸ Vgl. den Text des Erasmus, o. Anm. 123.